

הקדמה

ראשיתה של עבודה זו בפרייקט-מחקר שיזם פרופ' אהרן קירשנבאום (מדריכי במחקר זה) ושתוכנן להקיף את כל תקנות חז"ל, בקורפוס מחדש ובכלי מחקר מדעיים. לסיוע במחקר נרתמה קרן הזכרון לתרבות יהודית (ולאחר מכן סייעה גם בהשלמתו בכרכים שלפנינו), והתודה מובעת לקרן כאן. עם ראשית העבודה, נתברר לנו כי אף בתקנה "מצומצמת" יחסית כתקנת אושא (בשער השלישי לקמן) מרובה החומר למדי, ונאלצנו להסתפק במבחר קטן הרבה יותר (שבע תקנות) — ואף בירורו וסכומו דרש היקף רב ועבודה רבה, כפי שיראה המעיין.

רביסרבים סייעו לי בעיוני ובמלאכת-המחקר, והרי התודה לכולם נחונה מכאן, אף כי לא אוכל להזכירם בשמם; עם זאת רצוני לציין את מוסדות הלימוד שזיכתי להסתופף בצילם — החל בביה"ס "מוריה" בתל-אביב, דרך ביה"ס העממי מזרחי בבני-ברק, ישיבת בני-יעקבא בכפר הרווא"ה, התיכון הדתי בבני ברק, ישיבת "כנסת חזקיהו" בזכרון-יעקב, ישיבת "כרם ביבנה", האוניברסיטה העברית בירושלים, ואחרון-חביב — אוניברסיטת תל-אביב. לכל מורי ומדריכי אני חייב הרבה מעבר למה שאוכל לבטא כאן.

תודה מיוחדת והוקרה עמוקה להורי, ר' אלכסנדר כהן ורעייתו רחל (לבית נורדהיים) שליט"א, שלא רק גדלוני אלא המשיכו ללוותני בכל דרכי עד הנה;

חברי בקבוצת סעד, היו שותפים מלאים ללימוד נושא זה ואחרים עמו; אין אדם עומד על דברי תורה אם לא ניסה וטרח בהסברתם לאחרים (ובשכנועם לקבל הסבריו...) — ולולא ציבור נאמן שכזה, שטרח ובה ללמוד לאחר ימי עבודה מפרכים, לא יכולנו לקוות אפילו כי קלענו לאמת. הזדמנות מיוחדת נקרתה על דרכי, כאשר זכינו להקים את ישיבת הקיבוץ הדתי (בשנת תשל"ח בסעד, ובשנים תשל"ט, תש"ם — בקב' עין צורים) וזיכתי לשמש בה כהוראה; לחברי הישיבה ושותפי לצוות היתה יד בכמה וכמה בירורים מן המובא בפנים.

כן נתונה תודתי למחותני, עו"ד מאיר ארן, על עזרתו בתרגום התמצית לאנגלית, ולחברי עו"ד דוד ג'קסון שסייע בעריכתה. יישר כח לעובדי דפוס "שקד" ולכתבנית אילה גוטמן על עבודתם המסורה והמדוייקת.

ואחרונים חביבים, בני ביתי היקרים מפז, שתמיכתם האיתנה בכל הדרך הארוכה היא היא שאפשרה לי להביא את הדברים לידי גמר; לילות שאחרתי בנשף, ימים שנעדרתי, טרדות שגרמתי — הכל נתקבל בהבנה ואהבה, ולכולם שותפות מלאה בעבודה המוגשת בזה: לרעייתי רחל (לבית עלבוע), לבכורנו יוסף, לבנותינו ברוריה (ארן), נורית ונועה, ולצעירים שבחבורה — אליצור ורקפת.

ויהי רצון מלפני היושב במרומים נותן התורה, שכשם שזיכנו לעיין בדברי קדשו ולהעמיק בתורת-הכמיה, כן יזכנו להוסיף וללמוד וללמד, לשמור ולעשות את כל דברי תורתנו בקדושה ובאהבה.

ידידיה כהן

קבוצת סעד, קיץ תש"ם — שנת השבע

בשערי התקנות

ברוך שהחיינו וקיימנו ותגיענו לראות את "תקנות חז"ל" יוצא לאור עולם. לא זכינו, ואחינו הגדול הסתלק מעמנו כשהוא במלוא כוחו הרוחני, כשכולנו – משפחתו, חבריו ותלמידיו מבכים את האבידה שהלכה לעולם שכולו טוב. והנה אנו מציבים לו יד, בהוצאת מחקרו הגדול על תקנות חז"ל במערכת יחסי הממון שבין בעל לאשתו.

ידידי ז"ל כתב את מחקרו בשטף לשונו כיד ה' הטובה עליו; אנו לא שינינו דבר, מלבד שגיאות לשוניות בודדות. במקומות אחדים הוספנו הערות בשולי דבריו (וסימנו אותם ב-א.כ.), בכמה מקומות הורדנו הערות שנכתבו בסוגרים בגוף המחקר להערות שמתחת לקו, ובמקום אחד העברנו נושא מישני לסוף הספר, כנספח. את תרגום התקציר לאנגלית, התקין לדפוס ר' יואל פינקלמן.

אנו מקוים שקיימנו רצונו בהוצאת הדברים לאור, שכך אמר באחת משיחותינו בערב ימיו, כשהצענו לו לנצל את זמנו להכנת הספר לדפוס: "להכין לדפוס יוכלו לעשות הבאים אחרי, אני רוצה ללמד תורה ככל שרק אוכל".

כאן המקום להודות לכל המעשים והעושים להוצאת הספר לאור: ראש וראשון אבינו מורנו ר' אלכסנדר כהן שליט"א, ועמו נוות"ביתו רחל (של), יאריך ה' שנותיהם בעימים ויזכו לראות את כל צאצאיהם, צאצאי צאצאיהם וצאצאיהם בבריות גופא ונהורא מעליא.

לתודה וברכה מיוחדים ראויים משפחת חנני וחנה לוינ ובנותיהם, שלא חסכו זמן ומאמץ להעתיק, להקליד, להגיה ולטפל באהבה בנאמנות ובמקצועיות בכל שלבי הכנת הספר לדפוס.

ויחד עמהם יעמדו על הברכה שאר העוסקים במלאכה לשם-שמים, להגדיל תורה ולהאדירה ולהנציח את שמו של המחבר זצ"ל.

הספר רואה אור עולם במלאת שלשים לפטירתה של דודתנו עליזה יהושע ז"ל, אחות אמנו המנוחה, שעשתה רבות למעננו, היינו אהובים עליה והיתה אהובה עלינו. גם היא ציפתה שנים רבות להוצאה לאור של הספר וסייעה להוצאתו. צר לנו שלא זכתה לראותו יוצא לאור. יהי זכרה ברוך.

דודנו הרברט יהושע ורוזה רעייתו, אחיעזר ואחיסמך לצרכי הציבור בכלל, ולמשפחתנו בפרט, סייעו לנו בדרך הארוכה של ההוצאה לאור. יזכו לבריאות ואריכות ימים עם כל משפחתם הנהדרת.

ואחרונה אחרונה אשת-חברי, רחל שתחי, המניעה את המפעל מראשית יצירתו, שותפה נאמנה לתורה, לעבודה ולגמילות חסדים. תזכה לראות בנחמה. שלנו ושלכם – שלה.

מבוא

אפרים ידידיה ב"ר אלכסנדר כהן הלך לעולמו ביום כ"ז בתמוז תשמ"ד והוא בשנה המ"ח לחייו.

בהסתלקותו ספג חקר המשפט העברי אכידה קשה. ידידיה עסק במחקר בתחום ההלכה ותולדותיה, ומחקריו פורסמו בכמות שונות. ספר זה הוא עיבוד הדוקטורט שעשה בהצטיינות והוא גולת הכותרת של מפעלו המחקרי.

ידידיה ניהן בכישורים אינטלקטואליים מיוחדים, וחיבר אל לימודיו הישיבתיים את הלימוד המסודר והשיטתי-אקדמי.

ידידיה היה איש "תורה ועבודה" במונח המלא של המילה:

תורה – למד בישיבת בני"ע בכפר הרוא"ה, בישיבה בזכרון יעקב ובמחזור הראשון של ישיבת "כרם ביבנה".

תורה גם לימד בבני דרום ובקבוצת סעד, בשליחות בני עקיבא בארגנטינה, בבית הספר המשותף של הקבוצה בקבוצת יבנה ועוד. בשנותיו האחרונות הקים ועמד ביחד עם חבריו בראש ישיבת הקיבוץ הדתי. שיעוריו התאפיינו בידע מרשים, בהבנה מעמיקה ובהסברה יסודית.

ידידיה עסק גם ב"עבודה" – כחבר קיבוץ, כדיר, בשדה וככל אשר נדרש.

במסגרת לימודיו האקדמיים עשה תואר ראשון באוניברסיטה העברית בתלמוד ומתמטיקה. ותואר שני ושלישי בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב, במסלול המשפט עברי. בספר זה בא לידי ביטוי השילוב המיוחד בין השכלתו התורנית והאקדמית, והוא מהווה ביטוי הולם לאישיותו רבת הגוונים והפעלים.

*

בחברה המודרנית, בה שפר מעמדה של האשה עד כדי העשותה במקרים רבים גורם כלכלי שווה לבעלה, מהווה נושא ייחודי ממון בין בני זוג בעיה קשה ומורכבת. מתוך כך עלול התא המשפחתי לקבל פנים חדשות, שונות, ומשונות מאשר בשנים עברו. בעיה זו מכבידה על הליכי הגירושין, כי הפרוד בין בני זוג מחייב חלוקת משאביהם הכלכליים אשר נצטברו במשך חייהם המשותפים. לפיכך, מחקר ההיבט הממוני של הנישואין בהלכה היהודית, לא די שיתאר יחסים אלה תאור מקיף – חייב הוא גם לנתחם, על מנת להעלות מה הם העקרונות אשר על פיהם נקבעו הכללים השונים.

הבלטת העקרונות האלה יש בה כדי לאפשר הבנת ההלכה לאשורה, ולבדוק באופן מפורט עד כמה עשויה הלכה זו לתרום למציאות החברתית והכלכלית החדשה.

בספר חשוב זה, המתבר ז"ל מעלה מספר תרומות ובהן חידושים רבים, להבנת יחסי ממון בין בני זוג במשפט העברי. תרומתו הראשונה של המחקר היא התיאור המלא, המקיף, והיסודי של התקנות השונות של חז"ל הנוגעות לייחודי ממון בין בני זוג.

תרומתו העיקרית היא הסינתיזה של רכבות הפרטים לכדי ניסוחם של שלושת העקרונות היסודיים אשר הנחו את חו"ל במלאכת החקיקה שלהם: 1. מדיניות המכוונת לשמור על שלמות המשפחה, 2. שאיפה להגן על האשה באשר היא אשה, 3. הקפדה על שמירת הצדק הטבעי.

תרומה חשובה מאד להבנת התפתחותה של ההלכה היא תפקידו המכריע של המנהג. החוקר מציג לפנינו תיעוד מפורט בכמה מהתקנות כיצד הביא המנהג ליצירת חוקים ומשפטים.

לדוגמא:

1. המחלוקת בין חכמי הדורות (תנאים, אמוראים, גאונים, וראשונים) האנו ירושת הבעל היא מדאורייתא או מדרבנן; לסוברים שהיא דאורייתא – יש לדין רמזים במקרא; ואילו לסוברים שהיא מדרבנן – יש מקום להנחה שהיה זה מנהג קדום במזרח הקדמון, וכל עוד אינה מפורשת במקרא אין תוקפה אלא מתקנת חכמים.
2. תקנת פירות. אמנם מסכמת היא הדעה שהיא תקנת חכמים, אבל, כפי שמשממע מרמזים בנביאים ואף מפפירוס אסואן (י"ב), מבוססת היא על מנהג קדום.
3. העולה מכמה תקנות היא המסקנה שהחקיקה בימי חו"ל היא – בין השאר – תולדה של תהליך היסטורי-משפטי: תחילתו במנהג, המשכו בפסיקה מבוררת, וסופו בהתגבשותו של חוק מורכב הכולל סעיפים וסעיפי-משנה.
4. מאידך, חקירה מעמיקה מגלה כי תקנת אושא היא "תקנה עשויה", ואינה תולדתו של מנהג. ורק בימי האמוראים נבדקה מבחינת תוכנה המשפטי ("הפשטה") אם הבעל נקבע "ירש" או "לוקח".

דוגמא לתרומה היסטורית: תקנת החיבור בין התקנות, "זה תחת זה", היא פרי חקיקה בבליית ולא הזכרה בארץ ישראל (בתלמוד הירושלמי).

דוגמאות לתרומות טקסטואליות: 1. במחלוקת הרמב"ם והרא"ש האם מכירת האשה בנכסי מלוג פוקעת לאחר המזות, או מיד ולאחר – נמצא סמך לשינויי הגירסה בנוסח התקנה, דהיינו אם בנוסח היה כתוב "ומתה" או לא (תקנת אושא). 2. קטע קשה בפירוש רש"י למסכת יבמות (פ"ה א) מתבאר על-פי בדיקת כתבי יד.

דוגמאות לתרומות משפטיות עיוניות: 1. בתקנה של "זה תחת זה" יש מקום לחקירה של בעהמ"ח "בית יעקב" אם היא בגדר "נימוק" או "תמורה", וכך מתבארות כמה וכמה מחלוקות. 2. חקירה אחרת המבארת כמה בעיות וחילוקי דעות היא חקירת בעהמ"ח "צפנת פענח" אם ירושת הבעל היא מדין "ממון" או "שארות" (ממילא).

לסיכום, ניתן לומר כי מחקר זה הוא רב תחומי מובהק: יש בו ממדע התלמוד במובנו המצומצם של עיון פילולוגי ובקרת טקסטים. כל קטע הנוגע לנושא תקנות חז"ל ביחודי ממון בין בני זוג, מנתח עליפי הגרסאות השונות הנמצאות הן בכתבי יד והן בדפוסים ראשונים; הן בספרות המקבילה (ירושלמית, בבלי, מדרשי הלכה, תוספתא) והן בספרות הגאונים והראשונים.

הכל בזהירות מדעית ועל פי כללי המתודולוגיה המחקרית החדשה. בנוסף לכך יש במחקר גם הצגה של המבט ההיסטורי של ההלכה. יש כאן מודעות ורגישות להשלכותיו של הדיון הטקסטואלי על התפתחותם של מוסדות משפטיים. מדע המשפט אף הוא תורם תרומה ניכרת לדיונים, לגיתוחים, לגילוי משמעות ולהסקת מסקנות, וכן המשפט הזהוואתי. הכל ברמה מדעית משוכללת ובמבנה מפורט ושיטתי. הוצאתו לאור של מחקר עשיר זה מהווה דרך הולמת להנצחת פועלו של ידידיה.

יהי זכרו ברוך!

אהרן קירשנבאום
הפקולטה למשפטים
אוניברסיטת תל-אביב
ערב פסת תשנ"ז